

Mr Božidar Šišević¹⁾

POLJOPRIVREDNA DOMAĆINSTVA KAO FAKTOR (NE)EFIKASNOSTI POLJOPRIVREDE U CRNOJ GORI

UVOD

U poslijeratnom periodu crnogorska poljoprivreda, u cjelini posmatrano, ostvarila je vrlo skromne rezultate. Određeni pozitivni rezultati postignuti su u ratarskoj proizvodnji (kroz izmjenu strukture zasijanih površina), voćarstvu i vinogradarstvu. Društveni sektor ima male površine i malu primarnu proizvodnju a individualni sektor nešto je razvijeniji u Zetsko-bjelovapličkoj ravnici i donekle u bližoj okolini opštinskih centara. No, on je i dalje zadržao karakteristike neorganizovane proizvodnje.

Najmanje je urađeno u stočarstvu. Ono u cjelini posmatrano, stagnira: vrlo je malo urađeno na promjeni rasnog sastava stočnog fonda, naročito ovaca, malo je što urađeno na poboljšanju ishrane, zdravstvenoj zaštiti i sl. pa su u povećanju prinosa mlijeka, mesa i vune rezultati veoma skromni. Pored toga, stagnira i broj stoke. Na primjer, u poređenju sa 1948. godinom, samo je povećan broj živine, a u odnosu na period prije 10-15 godina povećan je samo broj goveda. Broj ovaca, svinja i konja stalno se smanjuje a maslinarstvo i pčelarstvo, grane za čiji razvoj postoje veoma povoljni uslovi, skoro da su praktično izgubili svaki ekonomski značaj. Prosječni prinosi u poljoprivredi (osim u povrtarstvu i vinogradarstvu) iznose oko 60% jugoslovenskog prosjeka, a društveni proizvod po hektaru poljoprivrednog zemljišta oko 65%. Istovremeno, u Crnoj Gori ne koristi se 20 do 25% obradivog zemljišta, tj. pretvoreno je u socijalni ugar, a značajan dio preostalih površina iskorišćen je veoma slabo.

¹⁾ Naučni saradnik Instituta za društveno-ekonomska istraživanja, Titograd.

Navedeni podaci istovremeno govore da se u poljoprivredi nalaze velike rezerve i mogućnosti i da bi poljoprivreda mogla postati jedan od značajnijih faktora u stabilizaciji jugoslovenske i crnogorske privrede i izlaska iz krize. Međutim, pritom se mora voditi računa da u tom pogledu crnogorska poljoprivreda ima niz specifičnosti i ograničenja koja bi, ako se ne shvate i uvažavaju, mogla dovesti do neuspjeha. Jednu od velikih smetnji u razvoju, naročito u povećavanju efikasnosti, predstavlja sadašnji sastav domaćinstava koja imaju poljoprivredno gazdinstvo (u daljem tekstu, iz praktičnih razloga, zvaćemo ih samo poljoprivreda domaćinstva). *Naime, zastoj u razvoju poljoprivrede u nas nije uzrokovan nedostatkom proizvodnih činilaca niti tehničko-tehnološkim uslovima i dostignućima nauke već, prije svega, društveno-ekonomskim uslovima i organizacijom rada.*

Cilj je ovog rada da ukaže na jednu od nelogičnosti sistema koja dovodi do nedovoljnog, i otuda neefikasnog iskorišćavanja resursa, što je učinilo neefikasnim čitavi sektor. Rad se sastoji iz dva dijela. U prvom se govori o strukturnim karakteristikama poljoprivrednih domaćinstava — posjedovnoj strukturi, strukturi radne snage i socioekonomskim karakteristikama domaćinstava, a u drugom se razmatraju pitanja vezana za razvoj pojedinih tipova domaćinstava.

BROJ, STANOVNIŠTVO I POVRŠINE POLJOPRIVREDNIH DOMAĆINSTAVA

Iz podataka u tabeli 1 vidi se da je posljednjih 20 godina došlo do smanjenja broja domaćinstava koja posjeduju gazdinstvo i broja stanovnika koji žive na gazdinstvima. U odnosu na 1960. godinu, broj domaćinstava smanjen je oko 10⁰/₀, a stanovništvo 18⁰/₀. Uopšteno posmatrano, ove promjene mogu da se tumače kao pozitivan i koristan proces. Ovakve promjene trebale bi da znače koncentraciju zemljišta i smanjenje agrarne prenaseljenosti. Međutim, podaci u tabeli 1 istovremeno govore da je veliki broj domaćinstava koja imaju poljoprivredno gazdinstvo (41⁰/₀ ukupnog broja domaćinstava) i da veliki dio stanovništva živi na posjedu (48⁰/₀ ukupnog broja). Ovi podaci govore da još uvijek postoji jak interes za posjedovanje zemlje, no ne znamo koji su motivi za takvo ponašanje. Poznato je, međutim, da oni mogu biti veoma različiti — od osnovnog uslova za sticanje dohotka iz poljoprivrede do boravišta za rekreaciju, gdje zemlja ima mali ili nema nikakav ekonomski značaj.

Tab. 1. Broj, stanovništvo i površine individualnih domaćinstava SR Crne Gore

	Godina	Stanovništvo prema ukupno iskorišćavanoj površini u ha									
		Ukupno do 0,5	0,5-1	1-2	2-3	3-4	4-5	5-8	8-10	Preko 10	
Broj domaćinstava	1960.	64.918	5.899	6.905	11.939	8.643	6.362	4.586	8.506	3.285	8.798
	1981.	58.939	11.305	8.537	11.472	6.612	4.447	3.352	5.399	2.318	4.895
Stanovništvo	1960.	338.697	23.842	29.075	54.678	43.736	34.258	26.131	50.933	20.268	55.776
	1981.	279.122	48.099	37.235	53.655	32.107	22.087	16.457	27.691	11.888	26.035
Ukupno iskorišćavane površine	1960.	346.318	1.392	5.112	17.880	21.588	22.261	20.673	54.111	29.696	173.676
	1981.	232.955	3.028	6.808	17.663	16.952	15.985	15.523	34.751	21.545	100.700
Ukupno sopstveno zemljište	1960.	336.958	2.228	5.493	18.027	21.474	21.971	20.346	52.967	29.138	165.414
	1981.	235.594	5.122	8.523	19.201	17.684	16.416	15.928	13.624	24.268	36.712
Iskorišćavano obradivo	1981.	121.520	2.296	4.552	11.204	10.700	10.181	9.524	20.631	11.689	25.795
Sopstveno obradivo	1981.	118.018	2.502	4.637	11.369	10.736	10.070	9.556	19.631	11.689	22.896

IZVOR: Popis stanovništva domaćinstava i stanova 1981. godine, Bilten br. 2 i 3, RZS i Statistički godišnjak SR Crne Gore 1985. godine, RZS.

Nasuprot smanjenju broja poljoprivrednih stanovnika i broja stanovnika koji žive na gazdinstvima koji se, kao što smo naznačili, može tumačiti kao pozitivan proces, u istom periodu, u strukturi domaćinstava, dogodio se niz drugih promjena sa negativnim predznakom. Tu, prije svega, mislimo na smanjenje prosječne veličine posjeda; smanjenje obradivog zemljišta po domaćinstvu, i smanjenje ukupne i obradive površine zemljišta po članu domaćinstva. Tako, prosječna veličina posjeda smanjena je sa 5,2 ha u 1960. na 4 ha u 1981. godini, a prosječno iskorišćavana površina sa 5,3 na 4 ha. Smanjenje po članu kod ukupnog sopstvenog zemljišta iznosi 0,15 ha (sa jednog na 0,85 ha), a kod ukupno iskorišćavanog za 0,19 ha (sa 1,03 na 0,84 ha). Iz podataka se takođe vidi da su nastale promjene još nepovoljnije ako se posmatraju obradive površine po domaćinstvu i po članu domaćinstva.

Druga važna promjena sa negativnim predznakom jeste dalja marginalizacija posjeda. Naime, uprkos smanjenju ukupnog broja poljoprivrednih domaćinstava, u međuvremenu je došlo do povećanja broja domaćinstava sa najmanjim posjedom (do 1 ha) i smanjenja broja skoro svih ostalih domaćinstava. Još je nepovoljnije što su najveće promjene nastale kod domaćinstava na suprotnim polovima — najmanjih i najvećih. Naime, najviše se povećao broj domaćinstava sa najmanjim posjedom (do 0,5 ha) sa 5 899 u 1960. na 11 335, tj. za 5 436 ili 92⁰/₀, a proporcionalno najviše smanjio broj domaćinstava sa najvećim posjedom — onih od 8-10 ha i onih sa posjedom većim od 10 ha (prvih oko 30⁰/₀, a drugih čak 44⁰/₀).

Prema tome, osnovna je karakteristika poljoprivrednih domaćinstava sitan posjed — 4 ha ukupno iskorišćavane i 2,06 ha obradive površine po domaćinstvu. U strukturi domaćinstava preovlađuju ona sa malim posjedom do 3 ha. Ona čine čak 64⁰/₀ ukupnog broja domaćinstava. S druge strane, krupnija domaćinstva (sa 10 i više hektara) čine samo 8⁰/₀ ukupnog broja. Ako im se dodaju i domaćinstva sa posjedom od 5-10 ha (za naše prilike domaćinstva osrednje veličine), učešće u ukupnom broju gazdinstava penje se na 21⁰/₀. Još jedan podatak o vlasničkoj strukturi. U Crnoj Gori domaćinstva sa 10 i više hektara raspolažu sa 43⁰/₀ ukupnih površina i 34⁰/₀ obradivog zemljišta; u Jugoslaviji ona učestvuju 4,7⁰/₀ u ukupnom broju domaćinstava a raspolažu sa 23,7⁰/₀ ukupnih i 17,3⁰/₀ obradivih površina. U Sloveniji ta domaćinstva učestvuju u ukupnom broju 16,3⁰/₀, a u njihovom vlasništvu se nalazi čak 57,8⁰/₀ ukupno iskorišćavanih površina. Posmatrano iz ovog ugla, može se izvesti zaključak da Crna Gora, u jugoslovenskim prilikama, ima dosta povoljnu vlasničku strukturu, tj. da jedan broj domaćinstava, posmatrano sa stanovišta raspoloživog zemljišta, ima mogućnosti da se razvije u relativno snažne robne proizvođače. Međutim, treba odmah naglasiti da kod domaćinstava sa većim posjedom dominiraju niskoproduktivni pašnjaci i livade i da su ta

domaćinstva obično locirana u brdsko-planinskim područjima.

Da bi se ocijenile stvarne mogućnosti tih domaćinstava za razvoj, moraju se poznavati i drugi faktori — radna snaga, mehanizacija, raspoloživi stočni fond i dr. Ipak, moramo istaći da u Crnoj Gori jedan broj domaćinstava ima potencijalne mogućnosti (zemljište) za daleko veću proizvodnju. Koliko će stvarno povećanje proizvodnje biti, zavisi od drugih faktora.

RADNA SNAGA INDIVIDUALNIH DOMAĆINSTAVA

Radna snaga, sa svojim psiho-fizičkim sposobnostima, motivacijom i organizacionim sposobnostima, predstavlja okosnicu razvoja u svakoj privredi. U tabeli 2 podaci su prezentirani tako da se vidi sa koliko ukupno aktivnih članova i aktivnih poljoprivrednika raspolažu poljoprivredna domaćinstva, kao »opskrbljenost« domaćinstava poljoprivrednicima prema veličini posjeda.

Tab. 2. Individualna domaćinstva SR Crne Gore prema broju aktivnih članova i broju poljoprivrednika

	Domaćinstva		Od toga prema broju članova			
	bez aktiv.	sa aktiv.	1	2	3	4 i više
Domaćinstva prema aktivnim članovima	10.995	47.944	25.266	14.420	5.532	2.726
— procentualno učešće	19	81	53	30	12	6
Domaćin. sa aktiv. polj.	38.474	20.465	15.918	3.431	878	238
— procentualno učešće	65	35	78	17	5	10
Sastav prema velič. zemlj.			100	100	100	100
do 0,5 ha	10.345	990	901	77	12	3
od 0,5-1	6.950	1.587	1.387	173	24	3
od 1-3	11.764	6.320	5.305	823	148	44
od 3-5	3.964	3.835	3.000	636	172	27
od 5-8	2.247	3.152	2.273	651	179	49
od 8-10	920	1.398	1.017	274	79	28
10 i više	1.802	3.093	1.961	784	261	87

IZVOR: Kao u tabeli 1.

Iz podataka u tabeli 2 vidi se da od ukupno 58 939 domaćinstava sa gazdinstvom, 10 995 (19%) nema ni aktivnog člana, a da čak 38 474 (65%) domaćinstva nema aktivnog poljoprivrednika. Iz podataka se, takođe, vidi da pretežan broj domaćinstava ima samo jednog aktivnog člana (njih 53%) i jednog aktivnog poljoprivrednika (njih 64%) a da je, s druge strane, mali broj domaćinstava koja imaju više od dva aktivna člana. Ako se ovome doda

i činjenica da dobar dio aktivnih poljoprivrednika čine osobe stare 60 i više godina, nameće se zaključak da pri sadašnjoj organizaciji zemljišta i vlasničkoj strukturi postoji oskudica radne snage. Ovo naročito važi ako se posmatra budući razvoj poljoprivrede na nešto duži rok (ali ipak kratak, od 10 do 15 godina).

Međutim, kada se govori o raspoloživosti radne snage, moraju se uzeti u obzir i članovi domaćinstava koji povremeno obavljaju poljoprivredne poslove (aktivni van svog gazdinstva, tj. u radnom odnosu), oni sa ličnim prihodima, tj. penzioneri i invalidi, i izdržavani — djeca i domaćice). Ako se aktivnim poljoprivrednicima dodaju te kategorije, onda se, nominalno, povećava broj lica koja se bave poljoprivredom za još 47 429, pa ukupno iznosi 76 036. Problem je što podaci iz popisa ne govore koliko ta lica stvarno provode radeći na gazdinstvu. Ipak, na osnovu ovih podataka, mora se djelimično ublažiti naš raniji zaključak o velikoj oskudici radne snage. Međutim, to ne utiče na konačan zaključak da u Crnoj Gori, pri sadašnjoj organizaciji zemljišta i posjedovnoj strukturi postoji izražena oskudica radne snage za brži razvoj poljoprivrede, naročito mlade, sposobne i raspoložene da radi na gazdinstvu.

Iz podataka u donjem dijelu tabele 2 vidi se da je najveći broj domaćinstava bez aktivnih poljoprivrednika na domaćinstvima sa malim posjedom — do 1 ha, odnosno 3 ha. Ona čine 45^{0/0}, odnosno 75^{0/0}, ukupnog broja domaćinstava bez aktivnog poljoprivrednika. Valja očekivati da domaćinstva koja imaju malo zemlje imaju manji broj aktivnih poljoprivrednika jer površine od 1 ili 3 ha, može, uz pomoć mehanizacije i pomažućih članova, biti uspješno obrađivana sa »part time« radnicima — poljoprivrednicima. Zapaža se istovjetna tendencija ako se posmatra proporcionalno učešće domaćinstava bez aktivnih poljoprivrednika u ovoj grupi. Na primjer, srazmjerno najmanje poljoprivrednika imaju domaćinstva sa najmanjim posjedom, a sa porastom posjeda povećava se i procenat domaćinstava sa aktivnim poljoprivrednicima. Od ukupnog broja domaćinstava sa posjedom do 0,5 ha, 92^{0/0} je bez aktivnog poljoprivrednika; kod domaćinstava sa posjedom od 1 do 3 ha 51^{0/0} je bez poljoprivrednika; onih sa 3 do 5 ha 42^{0/0}, a 37^{0/0} domaćinstava sa 10 i više hektara nije imalo poljoprivrednika. Međutim, valja istovremeno podsjetiti da relativno veliki procenat domaćinstava iz grupe od 8 do 10, i grupe 10 i više hektara nema aktivnog poljoprivrednika, što, bez sumnje, predstavlja negativnu okolnost. Ovo iz razloga što je u našim uslovima teško zamisliti da se posjedi ove veličine mogu intenzivno iskorišćavati bez radnika koji isključivo rade na gazdinstvu.

Poređenje podataka o domaćinstvima prema veličini posjeda i broju aktivnih poljoprivrednika pokazuje neke očekivane zakonitosti: prvo, što je veći posjed, to proporcionalno veći broj domaćinstava ima aktivne poljoprivrednike; i, drugo, što je veći posjed, domaćinstva imaju veći broj članova aktivnih poljoprivred-

nika. No, ti podaci samo djelimično daju sliku o stvarnoj raspoloživoj radnoj snazi i njenim mogućnostima za unapređivanje poljoprivrede. Naime, podaci iz popisa o dobnoj strukturi aktivnih poljoprivrednika (koje nijesmo bili u mogućnosti da prezentiramo jednog aktivnog poljoprivrednika više je od jedne trećine (36%) sa poljoprivrednikom starim preko 60 godina, a kod domaćinstava sa dva aktivna poljoprivrednika oko 22%).

SOCIO-EKONOMSKA STRUKTURA POLJOPRIVREDNIH DOMAĆINSTAVA

Iz dosada prezentiranih podataka mogla je da se dobije samo jedna, dosta uopštena, slika o strukturnim karakteristikama poljoprivrednih domaćinstava. Ta slika mogla bi se ukratko opisati na sljedeći način: veliki broj domaćinstava sa malo ukupno iskorišćavane a još manje obradive zemlje; sa relativno puno ukupnog stanovništva na posjedu ali sa malo aktivnih, daleko manje poljoprivredno aktivnih i veoma malo mladih i sposobnih za rad u poljoprivredi. Naime, iz dosada prezentiranih podataka nije se moglo saznati kome zemlja pripada, niti koliko je stanovništva zainteresovano za razvoj poljoprivrede. Ove informacije pruža nam tabela 3. sa podacima o socio-ekonomskoj strukturi domaćinstava i podacima o vlasničkoj strukturi, tj. ukupnim površinama koje pripadaju pojedinim kategorijama — tipovima domaćinstava. Tek na osnovu tih podataka uveliko se upotpunjava slika o poljoprivrednim domaćinstvima, a preko nje o poljoprivredi individualnog sektora, jer su te pojave i procesi uzročno-posljedičnog karaktera.

U stručnoj i naučnoj literaturi upotrebljavaju se često drugačiji nazivi za pojedine kategorije domaćinstava nego što su u tabeli 3. Tako, domaćinstva čiji prihodi potiču isključivo iz poljoprivrede nazivaju se čista poljoprivredna, ona isključivo od nepoljoprivrednih prihoda nazivaju se nepoljoprivrednim ili neproizvodno mješovitim, iz poljoprivrede i nepoljoprivrede — mješovitim; i, domaćinstva bez aktivnih lica koja obavlja zanimanje i bez lica sa ličnim prihodima — staračka domaćinstva. Takođe treba napomenuti da danas praktično ne postoji čisti tip domaćinstva — »čisti« poljoprivrednici dolaze do nekih prihoda pružanjem raznih usluga, a svi ostali tipovi domaćinstava izbijaju neke prihode iz poljoprivrede. Istovremeno, uobičajeno je i metodološki ispravno da se grupišu domaćinstva prezentirana u tabeli 3 i četiri, odnosno tri grupe. Na primjer, kategoriju neproizvodno-mješovitih čine tri grupe domaćinstava: domaćinstva čiji prihodi potiču isključivo iz nepoljoprivrednih zanimanja, isključivo od ličnih prihoda i nepoljoprivrednih zanimanja i samo ličnih prihoda, a kategoriju proizvodno-mješovitih, takođe tri grupe: grupa čiji prihodi potiču iz poljoprivrednih i nepoljoprivrednih zanimanja, od poljoprivrednih nepoljoprivrednih i ličnih prihoda i grupa od poljoprivrednih i ličnih prihoda.

Tab. 3. Domaćinstva koja imaju poljoprivredno domaćinstvo prema ukupno iskorišćavanoj površini i izvorima prihoda (Crna Gora)

Ukupna iskorišćavana površina	P r e m a i z v o r i m a p r i h o d a									Bezaktiv- nih lica i bez lica zanim. s lič. prih.
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Broj domaćinstava	58 939	11 813	17 546	10 180	5 936	895	1 821	8 611	2 137	
Bez zemlje	572	52	280	114	25	3	10	69	19	
Do 1 ha	19 872	1 576	8 431	4 282	655	99	247	3 730	852	
Od 1 do 3 ha	18 084	3 723	5 192	3 150	1 848	257	497	2 681	741	
Od 3-5 ha	7 799	2 138	1 734	1 068	1 212	169	316	898	264	
Od 5-8 ha	5 399	1 790	937	659	956	140	266	510	141	
Od 8-10 ha	2 318	829	369	282	384	65	120	226	43	
Preko 10 ha	4 895	1 705	603	625	861	162	365	497	77	
Ukup. korišć. površ. u ha	232 308	69 904	44 934	32 650	36 825	5 883	12 270	26 558	5 971	
Učešće u ukup. br. domać.	100	20	30	18	10	1,5	3,1	14,6	3,6	
Učeš. u ukup. korišć. površ.	100	40,1	19,1	14,1	15,9	2,5	5,3	11,4	2,6	
Prosj. posjed u ha	40,0	5,9	2,5	3,2	6,2	6,6	6,7	3,1	2,8	

IZVOR: Izračunato na osnovu podataka: Stanovništvo i domaćinstva, Bilten br. 3, RZS, str. 86.

Iz podataka u tabeli 3, ako se primijeni podjela domaćinstava na četiri grupe, moguće je izvući niz interesantnih i indikativnih zaključaka. Prvo što pada u oči jeste da je mali broj čistih poljoprivrednih gazdinstava (20⁰/₀); da je relativno mali broj proizvodno-mješovitih i staračkih (14,6⁰/₀ i 3⁰/₀ respektivno), a da je veliki broj, tj. dominiraju neproizvodna mješovita domaćinstva — ona čine čak 62,3⁰/₀. Poređenje sa 1960, 1969. i 1970. godinom, kada su vršeni popisi poljoprivrede i domaćinstava, pokazuju da se u međuvremenu brzo smanjuje broj čistih poljoprivrednih domaćinstava, da se postepeno povećava broj proizvodno mješovitih i staračkih a da brzo raste broj neproizvodno mješovitih.

Ako se ukupan broj individualnih domaćinstava svrsta u tri grupe, tj. mješovita prikazu zajedno, onda se učešće mješovitih domaćinstava penje na 74,6⁰/₀ i na taj način još dominantniju grupu.

Sličan zaključak, ali sa nešto umjerenijim odnosima, može se izvući ako se posmatra vlasništvo nad zemljom. Tako, čista poljoprivredna gazdinstva raspolažu sa 30⁰/₀ iskorišćavanog zemljišta, neproizvodno mješovita sa 44⁰/₀, proizvodno mješovita sa 23,7⁰/₀ i staračka sa oko 2,6⁰/₀. I, treći, interesantan i indikativan podatak jeste da je prosječni posjed najveći u proizvodno mješovitim domaćinstvima (6,5 ha) i znatno veći od prosječnog posjeda čistih poljoprivrednika (koji iznosi 5,9 ha). Prosječni su posjedi u neproizvodnim mješovitim i staračkim domaćinstvima mali. Ako se i tu primijeni tročlano grupisanje domaćinstava, značilo bi da mješovita raspolažu sa 67,4⁰/₀ ukupno iskorišćavanog zemljišta, što, takođe, predstavlja visok procenat. U tom slučaju prosječni je posjed mješovitih domaćinstava manji nego čisto poljoprivrednih.

Ako bismo ušli u dublju analizu podataka u tabeli 3, mogli bismo naći objašnjenje za mnoge procese i za stanje u našoj poljoprivredi — koji se moraju imati u vidu kada se govori o budućem razvoju poljoprivrede. Svakako je najnepovoljniji proces što se sve veće površine zemljišta stiču kod onih koji od poljoprivrede ne ubiraju nikakve prihode, neproizvodno mješovitih domaćinstava, i sa proizvodnog stanovišta to je jednostavno nedopustivo. Umjesto isticane parole da zemlja treba da pripada onima koji je obrađuju, faktičko stanje pokazuje da zemlja pripada onima koji je ne obrađuju.

Drugi važan element vidljiv iz podataka jeste tendencija pretvaranja čistih domaćinstava u mješovita. To je razumljivo i shvatljivo iz razloga što veličina posjeda većine čistih poljoprivrednih domaćinstava nije dovoljna da, čak i uz veoma modernu i intenzivnu obradu, može izbijati dohodak od kojeg se pristojno živi.

USLOVI I PERSPEKTIVE RAZVOJA POJEDINIH DOMAĆINSTAVA

Poznavanje problema razvoja pojedinih tipova domaćinstava neophodno je kako bi se: prvo, uklonile neke dileme, nedoumice, pa i predrasude i, drugo, da bi se mogla voditi adekvatna politika prema svakom tipu domaćinstva sa ciljem da se što uspješnije ostvare ciljevi društveno-ekonomskog razvoja.

U dosadašnjem razvoju, kao što smo već istakli, iskristalizovala su se tri tipa poljoprivrednih domaćinstava — čista poljoprivredna domaćinstva, mješovita i staračka. Kada je riječ o budućnosti, prema prvom i trećem tipu stavovi i opredjeljenja su jasni, i tu nema neslaganja — želja i intencija društva je da se poveća broj čistih a da se što brže smanjuje broj staračkih domaćinstava. Dileme i razlike u shvatanjima počinju kada je riječ o mješovitim. No, prije nego što se osvrnemo na konkretne crnogorske prilike, radi boljeg razumijevanja neophodno je ukazati na neke osnovne momente vezane za proces nastajanja i razvoja ovih domaćinstava u svijetu i drugim područjima Jugoslavije.

Tri se pitanja nameću kada se povede riječ o mješovitim gazdinstvima: uzroci i proces nastajanja; razvoj, odnosno postojanost tih domaćinstava; i korisnost, odnosno štetnost, za poljoprivredu i društvo.

Treba odmah naglasiti da mješovita domaćinstva nijesu fenomen crnogorske ili jugoslovenske poljoprivrede. Ona su opšti fenomen razvoja poljoprivrede nezavisno od društveno-ekonomskog sistema i nezavisno od toga kako se gdje nazivaju — »part time farming« u privredama kapitalističkih ili »okućnice« u privredama istočnoevropskih socijalističkih zemalja.

Uzroci i proces nastajanja. Proces nastajanja mješovitih domaćinstava tumači se kao nužna posljedica privrednog razvoja, demografskih promjena koje nastaju kao rezultat tog razvoja i samog procesa razvoja poljoprivrede, tj. procesa koncentracije zemljišta, na jednoj, i usitnjavanja, na drugoj strani. Naime, domaćinstva na srednjem i sitnom posjedu nijesu u mogućnosti da ostvaruju dohodak paritetan onom u drugim djelatnostima i onom na krupnim posjedima, pa se odlučuju da jedan ili više članova domaćinstva potraži zaposlenje izvan gazdinstva zadržavajući pri tom zemlju. Na taj način nastaje nova društvena grupa, sloj seljaci — radnici ili radnici — seljaci.

U savremenim uslovima brojni su faktori koji vode nastojanju tih domaćinstava. Ti faktori (uzroci) obično se dijele na one unutar i one izvan poljoprivrede. Među faktorima unutar poljoprivrede svakako je najvažniji uvođenje savremene tehnike i tehnologije koje je promijenilo lik poljoprivrednog zanimanja i način

privređivanja na zemlji. Tu se, prije svega, misli na uvođenje mehanizacije i u obradu zemlje, čime se smanjuju fizički naponi i ulaganje živog rada. Kao rezultat primjene savremene tehnike i tehnologije povećavaju se prinosi, povećavaju se mogućnosti plasmana proizvoda, uvode se novi sistemi proizvodnje povoljni za mješovita domaćinstva, pa samim tim povećava se i dohodak iz poljoprivrede. Tu se istovremeno začinje i nastajanje marginalnih parcela koje čistog poljoprivrednog proizvođača i velika gazdinstva interesuju za obradu i eksploataciju.

Od faktora izvan poljoprivrede najvažniji su: diverzifikacija nepoljoprivrednih djelatnosti i stvaranje mogućnosti za zapošljavanje izvan poljoprivrede, skraćenje radne nedjelje, produženje godišnjeg odmora, unapređivanje transportnog sistema, naročito pri gradskog saobraćaja, disperzija nepoljoprivrednih djelatnosti u ruralna područja i niz drugih činilaca.

Trajnost mješovitih domaćinstava. Drugo što se postavlja u vezi sa mješovitim domaćinstvima odnosi se na to da li su mješovita gazdinstva privremena, odnosno prelazna, ili relativno trajna (ako ne i potpuno trajna) kategorija domaćinstva. Ako nam kao indikacija o trajnosti tih domaćinstava može da služi iskustvo razvijenih zemalja, gdje se prvo pojavio taj tip domaćinstva, onda bi odgovor glasio da je riječ o veoma vitalnom socijalnom sloju koji se vremenom mijenja i ne samo što ima perspektivu za opstanak već i perspektivu povećavanja svoga značaja.³⁾ Naime, od vremena nastanka, krajem XVI i početkom XVII vijeka, ovaj tip domaćinstva doživio je tri transformacije — od poluproletera ili poluseljaka, iz prve faze kapitalističke industrijalizacije, preko tzv. perzistentnih seljaka — radnika u drugoj fazi do polupoljoprivrednika (tj. part-time farmes) u modernoj fazi razvoja. Da je riječ o vitalnom socijalnom sloju, pokazuju i podaci o učešću mješovitih domaćinstava u ukupnom broju i promjene koje vremenom nastaju u pojedinim zemljama.

³⁾ Pojedini autori ističu da će i u poljoprivredi, kao što je američka, rasti i broj i značaj mješovitih domaćinstava. J. Tevere Mac Fadeney: *Gaining Ground — The Renewal of America's Small Farms*, Holt, Rinehart and Winston, New York 1984. Takođe, u evropskim socijalističkim zemljama, okućnica, tj. poseban tip mješovitih gazdinstava, igra značajnu i sve značajniju ulogu u proizvodnji nekih vrsta poljoprivrednih proizvoda. Tako, u Mađarskoj, zemlji sa jednom od najnaprednijih poljoprivreda u tom lageru, mala (mješovita) gazdinstva daju oko 57% svinjskog mesa, a živine i jaja još i više, 55% do 60% povrća i voća. Promjene koje se dešavaju u poljoprivredi SSSR-a upravo su usmjerene na povećavanje površina pod okućnicama.

SR Njemačka: 1965 — 59,1⁰/₀; 1970 — 56,9⁰/₀ i 1974 — 55,7⁰/₀;
Japan: 1950 — 50,0⁰/₀; 1960 — 65,7⁰/₀; 1970 — 84⁰/₀; 1973 —
86,8⁰/₀;

SAD: 1964 — 46,3⁰/₀; 1969 — 54,3⁰/₀;

Austrija: 1951 — 34,2⁰/₀; 1973 — 54⁰/₀;

Jugoslavija: 1960 — 38,9⁰/₀; 1969 — 43,8⁰/₀ 1977 — 50,1⁰/₀.³⁾

Što se tiče štetnosti tih domaćinstava, u literaturi je za to teško naći primjere.

Uprkos željama i opredjeljenjima da se povećava broj čistih, a smanjuje broj staračkih domaćinstava, iskustvo iz dosadašnjeg razvoja ukazuje na suprotne procese. Naime, u Crnoj Gori sve je manje čistih, a sve više staračkih, naročito mješovitih domaćinstava. I možemo reći da je osnovna karakteristika razvoja individualnog sektora poljoprivrede u Crnoj Gori, upravo intenzivno smanjivanje broja čistih, odnosno veliko povećavanje broja mješovitih domaćinstava. Rezultati popisa stanovništva iz 1971. pokazuju da je u Crnoj Gori bilo 32 417 — čistih poljoprivrednih domaćinstava a 10 godina kasnije 11 813, tj. čak 20 604 manje, odnosno skoro tri puta. Godine 1981. čista poljoprivredna domaćinstva činila su 20⁰/₀ ukupnog broja poljoprivrednih domaćinstava; staračka 3,6⁰/₀ a ostatak (čitavih 76,4⁰/₀) mješovita domaćinstva. U stvari, u svjetlu ovih promjena prirodno se nameće niz pitanja, među kojima su najvažnija: šta je dovelo do ovakvih naglih promjena i da li je riječ o pozitivnim ili negativnim promjenama, kao i — kakva je budućnost ovog procesa.

Mješovita domaćinstva su u periodu pedesetih godina izazvala živu raspravu među ekonomistima, sociolozima i političarima. Nakon toga u značajnoj mjeri traje predmet potisnut u literaturi i raspravama o konceptu razvoja poljoprivrede, da bi sada, u svjetlu novih okolnosti i uslova (društvenih, ekonomskih, tehnoloških, socijalnih, demografskih i drugih) kada se preispituje koncept razvoja poljoprivrede individualnog sektora, ponovo izbila u prvi plan.⁴⁾

³⁾ Podaci citirani prema V. Cvjetičaninu: »Mješovita domaćinstva u svjetlu savremenih društveno-ekonomskih uvjeta razvoja«, *Ekonomika poljoprivrede* br. 10/84, str. 707. Rad istovremeno pruža sažet i ilustrativan rizik najvažnijih pitanja vezanih za mješovita gazdinstva.

⁴⁾ U ovom svjedoči činjenica što je na dva velika savjetovanja (u Osijeku i Velikoj Plani) posvećena razvoju poljoprivrede, u pisanim referatima i raspravama dominiralo pitanje mješovitih domaćinstava, a u Ljubljani je nedavno održan Međunarodni skup čiji je predmet pažnje bilo isključivo to. Pored toga, ova tema se često sreća u naučnim i stručnim časopisima, revijama i sl. Takođe, u posljednje vrijeme završeno je ili se radi niz projekata u tom smislu. Među njima najvažniji je: *Mješovita gospodarstva i seljaci — radnici u Jugoslaviji*, Centar za sociologiju sela, gradova i prostora, IDIS, Zagreb.

Kao što smo već istakli, nema neslaganja oko toga da povećavanje broja staračkih i smanjivanje broja čistih domaćinstava predstavlja nepovoljnu okolnost za budući razvoj poljoprivrede. Dileme i razlike u shvatanjima ispoljavaju se, međutim, kada je riječ o mješovitim domaćinstvima, tj. šta znači za budući razvoj poljoprivrede povećavanje broja mješovitih domaćinstava i, shodno tome, kakvu politiku treba voditi. Ovo je naročito aktualno za crnogorske prilike zbog svih specifičnosti koje karakterišu ukupni društveno-ekonomski razvoj i razvoj same poljoprivrede.

Uzroci nastajanja. Proces nastajanja mješovitih gazdinstava u Crnoj Gori ubrzavali su svi nabrojani faktori, s tim što su tome doprinosile i neke specifičnosti razvoja poljoprivrede u Crnoj Gori. U stvarnosti tempo nastajanja tih domaćinstava bio je determinisan mogućnostima zapošljavanja izvan poljoprivrede. O tome svjedoči i činjenica što se najveći broj mješovitih gazdinstava nalazi u najrazvijenijim dijelovima Republike, a najveći broj čistih poljoprivrednih domaćinstava u najnerazvijenijim opštinama sjeverne Crne Gore. Uzrok ovakvog stanja nijesu povoljni uslovi koje pružaju poljoprivreda i gazdinstvo na sjeveru Crne Gore, nego, naprotiv, male mogućnosti za zapošljavanje izvan poljoprivrede, udaljenost i slaba saobraćajna povezanost sa drugim centrima. S druge strane, u primorskim opštinama, osim ulcinjske i donekle barske, skoro da nema, i pored dosta povoljnih uslova za sticanje dohotka iz poljoprivrede, čistih poljoprivrednih proizvođača. Naime, u situaciji kada postoje mogućnosti da se bira — poljoprivreda ili nepoljoprivreda — izbor je, bez kolebanja, nepoljoprivreda. Slično se dešava i u centralnom dijelu Crne Gore, gdje su uslovi za razvoj poljoprivrede najpovoljniji i gdje je ona najrazvijenija.⁵⁾

U konkretnim uslovima razvoja Crne Gore, kada su poljoprivreda, a naročito individualni sektor, bili zanemareni kada nije postojala jasna strategija razvoja individualnog sektora i pojedinih tipova domaćinstava, odnosno kada se vodila politika eliminacije individualnog sektora i seljaka, kada je postojala anarhija u oblasti zemljišne i poreske politike — jednom riječju, kada se od poljoprivrede nije moglo pristojno živjeti, rješenje je traženo u mješovitosti, tj. u zapošljavanju jednog ili više članova domaćinstva izvan poljoprivrede, uz zadržavanje posjeda — kao dodatnog izvora prihoda. S druge strane, stalni deficit u hrani te mogućnost rea-

⁵⁾ Navodimo dva primjera dobijena sa terena. U hercegovačkoj opštini od ukupnog broja poljoprivrednih domaćinstava samo su 4,7% čista, a u selu Bisticama, u titogradskoj opštini, u kojem postoje povoljni uslovi za razvoj poljoprivrede, od ukupno 64 domaćinstva samo četiri se mogu svrstati u kategoriju čistih, premda i ona značajan iznos prihoda ostvaruju pružanjem usluga; a istovremeno su u poljoprivredi — kako su izjavila — samo zbog toga što nijesu našla pogodnu priliku da svoje članove zaposle, pa će poljoprivredu napustiti čim im se ukaže povoljnija mogućnost.

lizacije, kao i relativno brzo poskupljenje poljoprivrednih proizvoda, uticali su da u nekim područjima (prije svega prigradskim) poraste interes za bavljenje poljoprivredom. Poljoprivreda i gazdinstva počinju se posmatrati kao šansa za ublažavanje preopterećenog porodičnog budžeta izdacima za hranu i kao dopunski izvor prihoda za neke druge potrebe domaćinstva.

O štetnosti, odnosno korisnosti, mješovitih domaćinstava u našim uslovima: Kritičari mješovitih domaćinstava u Crnoj Gori obično se koriste argumentima koji se sretaju u literaturi, a rezultat su istraživanja ovog tipa domaćinstva u drugim područjima sa drugačijim uslovima za razvoj poljoprivrede. Protivargumenti su navodno: da mješovita domaćinstva — budući da ne zavise potpuno od poljoprivrede — nijesu zainteresovana za investicije u gazdinstvo, vremenom opada interes za poljoprivrednu proizvodnju, slabije su opremljena mehanizacijom, slabije iskorišćavaju zemljište i manje primjenjuju savremene agrotehničke mjere; ne može se planirati njihova proizvodnja, napuštaju stočarstvo i sve se više okreću ratarskoj proizvodnji (kukuruz, pšenica), gdje je prodaja zagarantovana i gdje se može špekulisati. Pored ove, takođe se mogu čuti prigovori da dvojni status — ni pravi seljak ni pravi radnik — nanosi štetu kolektivima zbog čestih izostanaka sa posla, te da im je niska produktivnost i na radnom mjestu i u poljoprivredi.

BUDUĆNOST POJEDINIH TIPOVA DOMACINSTAVA

Nema sumnje da bi za razvoj individualnog sektora poljoprivrede bilo najkorisnije kada bi većinu gazdinstava činila čista poljoprivreda, tj. moderni robni proizvođači kojima je poljoprivreda osnovni izvor prihoda — koji su spremni da ulažu novac u zemlju i gazdinstvo, da primjenjuju savremenu tehniku i tehnologiju, da ostvaruju visoke prinose i visoku produktivnost. Međutim, u dosadašnjem razvoju malo je šta preduzimano, a i danas se malo šta čini da se stvore moderno gazdinstvo i moderni individualni proizvođač. Skoro da ne postoji ni jedna od neophodnih pretpostavki za stvaranje takvog proizvođača. Dugo, čisti poljoprivredni proizvođač nije mogao da dobije kredite za kupovinu traktora a o kreditima za kupovinu zemlje i okrupnjavanje posjeda da i ne govorimo; poreska politika je stavljala u isti, ako ne i u nepovoljniji, položaj sa onima koji zemlju ne obrađuju; zakonom o nasljedstvu potomci iste srodnosti imali su ista prava na nasljeđe — oni kojih žive na posjedu i od posjeda i oni koji na posjed dođu ili ne dođu jednom godišnje, ili čak ne znaju granice posjeda. Pored toga, u nas su skoro izumrle institucije zakupa zemlje (u pravom smislu te riječi) i napolica. Ako se svemu tome dodaju nepostojanje garantovanih cijena i otkupa, kao i teškoće sa nabavkom repromaterijala i njegove visoke cijene, tj. velika nesigurnost, neizvjesnost i društveno neuvažavanje, rijetko ko želi da

ostane čisti poljoprivredni proizvođač. Stoga su u nas rijetki slučajevi da se neko posvećuje isključivo poljoprivredi, čak i kada se u njoj može ostvariti natprosječan dohodak. Zato je u Crnoj Gori većina čistih poljoprivrednih domaćinstava siromašna — raspolaže malim posjedom i slabo opremljenim. Skorašnji podaci pokazuju da prosječni posjed u individualnom sektoru poljoprivrede iznosi 4,0 ha usitnjenog u 7 parcela. Sigurni smo da je prosječni posjed u Crnoj Gori još manji a njegova struktura nepovoljnija. S druge strane, istraživanja pokazuju da se jedino na posjedu minimalne veličine od 7 ha obradivog zemljišta može ostvarivati dohodak približno jednak prosječnom dohotku u društvenom sektoru privrede.

Istraživanja mješovitih domaćinstava u drugim sredinama pokazuju da su samo djelimično tačni neki od prigovora. U Crnoj Gori zbog konfiguracije terena i drugih specifičnosti poljoprivrede i njenog razvoja, veći broj navedenih prigovora ne stoji: stvari se moraju posmatrati izdiferencirano, zavisno od tipa mješovitih gazdinstava.

Podaci popisa stanovništva iz 1981. pokazuju da se iskristalizovalo nekoliko tipova mješovitih domaćinstava sa različitim aspiracijama i mogućnostima za razvoj i unapređivanje poljoprivredne proizvodnje.

Od ukupnog broja poljoprivrednih domaćinstava 17 546, ili 39%, čine ona čiji izvori prihoda potiču isključivo iz nepoljoprivrednih zanimanja; 10 180 (23%) isključivo iz ličnih primanja i 8 611 (19%) iz nepoljoprivrednih zanimanja i ličnih prihoda a da su samo 8 652 domaćinstva (19%) ostvarila prihode iz poljoprivrede. Prema tome, problem individualnog sektora poljoprivrede u Crnoj Gori nijesu mješovita domaćinstva u pravom smislu te riječi, tj. uslovno nazvana, proizvodna mješovita gazdinstva, već to što u ukupnom broju dominiraju domaćinstva kojima poljoprivreda ne služi ni kao dodatni izvor prihoda a u njihovom vlasništvu nalaze se velike površine zemljišta.⁶⁾ Naprotiv, u cjelini

⁶⁾ U literaturi koja se bavi mješovitim domaćinstvima susreće se drugačija tipologija od ove prezentirane u posljednjem popisu stanovništva. Najčešće se sreduju klasifikacije zavisno od motiva bavljenja poljoprivredom. Prema toj tipologiji: od četiri grupe prvu grupu mješovitih domaćinstava čine ona koja nastaju tamo gdje vladaju industrija niskog dohotka i poljoprivreda niskog dohotka; drugu skupinu mješovitih domaćinstava čine ona koja su taj status prihvatila manje-više kao svoje trajno rješenje egzistencije ili kao «način života», odnosno «kulturni obrazac». Treću grupu čine domaćinstva penzionera, a četvrtu grupu mješovita domaćinstva, poznata pod nazivom domaćinstva slobodnog vremena, hobisti vikendaši. V. Cvjetičanin, op. cit. str. 711-712. U svojoj analizi mješovitih domaćinstava Artur Starc ih dijeli u dvije velike skupine: »progresivna«, tj. ona kod kojih dominiraju prihodi iz poljoprivrede i spremna su da ulažu u gazdinstva, i »degresivna«, kod kojih dominiraju ostali izvori prihoda a slabi značaj poljoprivrede. A. Starc «Struktura individualnih poljoprivrednih gospodarstava», *Ekonomika poljoprivrede*, br. 13-14, 1984.

posmatrano, prava (proizvodna) mješovita gazdinstva u Crnoj Gori bolje su opremljena mehanizacijom, raspolažu sa više zemlje po domaćinstvu, intenzivnije iskorišćavaju zemlju, više se koriste mineralnim đubrivima i savremenom agrotehnikom; po pravilu su sa višim stepenom obrazovanja, sa većom sklonošću za inovacije nego čista poljoprivredna gazdinstva, te u tom smislu predstavljaju značajan činilac unapređivanja poljoprivredne proizvodnje.

U centralnom dijelu Republike, tj. u bazenu Skadarskog jezera — šire shvaćeno, stvoreni su uslovi neophodni za bavljenje poljoprivredom kao dopunskim izvorom prihoda; te se mogućnosti iskorišćavaju u značajnoj mjeri. I tu se otkup i stručne službe pojavljuju kao osnovna prepreka većoj poljoprivrednoj proizvodnji. Međutim, s obzirom na proizvodnu orijentaciju (povrtarstvo), i zemljište se pojavuje kao ograničavajući faktor. Slično je i u ostalim prigradskim zonama Crne Gore. Međutim, ni tu nijesu ni približno iskorišćeni prirodni uslovi, radna snaga, izgrađena infrastruktura i sredstva uložena u mehanizaciju i opremanje gazdinstva. Na individualnom sektoru skoro da nema proizvodnje povrća i cvijeća u plastenicima i staklenicima, vrlo je mala (skoro zanemarljiva) proizvodnja mlijeka, jaja i drugih vrsta mesa.

Najsloženije je stanje u širokom pojasu brdsko-planinskog područja, gdje je neophodno stvarati preduslov i za razvoj poljoprivrede i mješovita domaćinstva — privrednu i društvenu infrastrukturu, manje prerađivačke objekte u seoskim područjima, programe za razvoj ruralnog turizma, domaće radinosti i sl. Time bi se omogućili uslovi da stanovništvo stiče dohodak i izvan poljoprivrede i smanjila motivacija za migriranje, jer već sada nedostatak i neadekvatna struktura radne snage ograničava razvoj poljoprivrede i korišćenje velikih prirodnih potencijala (prije svega livada i pašnjaka) u brdsko-planinskom području Crne Gore.

ZAKLJUČAK

Analiza strukture poljoprivrednih domaćinstava pokazuje da je ona veoma nepovoljna i da je jedan od važnih uzroka sporog razvoja i glavna prepreka daljem napretku poljoprivrede. Posjedovna struktura u Jugoslaviji i Crnoj Gori najnepovoljnija je u Evropi. Prosječni posjed isuviše je mali za orijentaciju na poljoprivredu kao zanimanje. Preveliki je broj malih, a mali broj srednjih i krupnih domaćinstava. Za ovako organizovani — rasparčani individualni sektor — ni raspoloživa radna snaga nije dovoljna. Posebno ne odgovaraju njena starosna i obrazovna struktura. Pored toga, veliki dio poljoprivrednog i obradivog zemljišta nalazi se u rukama nepoljoprivrednika, tj. onih koji sa zemlje ubiraju male ili nikakve prihode, pa im ona služi više za sve drugo nego

za poljoprivrednu proizvodnju. Otuda većina domaćinstava nije zainteresovana da ulaže sredstva u gazdinstvo, odnosno da povećava poljoprivrednu proizvodnju.

Kao posljedica strukturnih karakteristika i ukupnog tretmana poljoprivrede, sve je manji interes domaćinstava za poljoprivredu kao isključiv izvor prihoda. Stoga se smanjuje broj čistih a povećava broj ostalih kategorija domaćinstava. Naglo povećavanje broja nepoljoprivrednih i staračkih domaćinstava, svakako je nepovoljan proces koji koči razvoj poljoprivrede. S druge strane, povećavanje broja proizvodnih progresivnih mješovitih domaćinstava, pri postojećoj vlasniškoj strukturi, i ukupnom položaju poljoprivrede u Crnoj Gori, u cjelini posmatrano, može se tretirati kao pozitivan proces i sa stanovišta povećanja poljoprivredne proizvodnje, i još više, kao metod bržeg izvlačenja iz siromaštva. Zato raznim zakonskim propisima i mjerama agrarne politike treba podsticati povećavanje broja i jačanje čistih i proizvodnih mješovitih domaćinstava, a ograničiti, odnosno smanjiti zemljišne površine koje se nalaze u posjedu nepoljoprivrednih domaćinstava.